

Edda

De liederen uit de *Codex Regius*
en verwante manuscripten

Vertaald uit het Oudijslands,
ingeleid en van aantekeningen
voorzien door Marcel Otten

Inhoud

Voorwoord	7
Bij de tweede druk	9
Inleiding	11
Het visioen van de zieneres <i>Völuspá</i>	27
Het lied van de Hoge <i>Hávamál</i>	36
Het lied van Sterke Mangelaar <i>Vafþrúðnismál</i>	58
Het lied van de Gemaskerde <i>Grímnismál</i>	66
De reis van Blinker <i>För Skírnis</i>	75
Het vers van Grauwbaard <i>Hárbarðsljóð</i>	82
De ballade van Hommer <i>Hymiskviða</i>	89
Loki's scheldpartij <i>Lokasenna</i>	95
De ballade van Heibel <i>Þrymskviða</i>	106
Baldrs dromen – De ballade van Trouwe Reiziger <i>Baldrs draumar</i> – <i>Vegtamskviða</i>	111
De ballade van Völund <i>Völundarkviða</i>	114
Konings register <i>Rígsþula</i>	120
Het lied van Alwijs <i>Alvíssmál</i>	126
De Gruizelzang <i>Grottasöngur</i>	132
De eerste ballade van Helgi, de Doder van Hondenzoon <i>Helgakviða</i> <i>Hundingsbana in fyrri</i>	136
De ballade van Helgi Hjörvarðssoon <i>Helgakviða Hjörvarðssonar</i>	144
De tweede ballade van Helgi, de Doder van Hondenzoon <i>Helgakviða</i> <i>Hundingsbana önnor</i>	153
Over de dood van Sinfjötli <i>Frá dauða Sinfjötla</i>	163
De voorspelling van Gripir <i>Grípissþá</i>	165
Het lied van Regin <i>Reginismál</i>	174
Het lied van Fafnir <i>Fáfnismál</i>	180
Het lied van Sigrdrífa <i>Sigrdrífumál</i>	188
De saga van de Völsungen <i>Völsunga saga</i>	194

Fragment van de ballade van Sigurd <i>Brot af Sigurðarkviðu</i>	211
De eerste ballade van Gudrun <i>Guðrúnarkviða in fyrsta</i>	215
De korte Sigurdballade <i>Sigurðarkviða in skamma</i>	219
Brynhilds hellevaart <i>Helreið Brynhildar</i>	228
De moord op de Nevelingen <i>Dráp Niflunga</i>	231
De tweede ballade van Gudrun <i>Guðrúnarkviða önnor</i>	232
De derde ballade van Gudrun <i>Guðrúnarkviða in þriðja</i>	238
Het klaaglied van Oddrun <i>Oddrúnargrátr</i>	240
De ballade van Atli <i>Atlakviða</i>	245
Het Groenlandse Atlilied <i>Atlamál in Grœnlenzku</i>	251
Hoe Gudrun haar zonen ophitste <i>Guðrúnarhvöt</i>	263
Het lied van Hamdir <i>Hamðismál</i>	267
De ballade van Hlöd <i>Hlöðskviða</i>	271

Lijst van afkortingen	279
Aantekeningen	281
Genealogie/kaarten	380
Bibliografie	386
Index	392

Voorwoord

Inmiddels is het al zo'n vijftientwintig jaar geleden dat ik, samen met twee verdwaalde medestudenten, op de Katholieke Universiteit Nijmegen mijn eerste colleges Oudijdslands kreeg van mevr. Ten Cate-Silverbrand. De eerste teksten uit de *Edda* hadden op mij een hypnotiserende uitwerking, eerder gebaseerd op vermoedens dan op een goed begrip van de tekst. Echter, de sprong maakt de ervaring, niet de voetstap. De deur naar een andere wereld was op een kier gezet en hoe dan ook zou ik die deur openwrikken om te kijken wat er zich allemaal achter afspeelde. Toen ik dan eindelijk in april 1993 het kostbare manuscript in handen kreeg, had ik het gevoel alsof de Mona Lisa uit haar kluis was gehaald; als een van de weinigen mocht ik er even stiekem naar kijken.

Het unieke handschrift wordt bewaard in het Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, waar ik gedurende de lange winter van 1992-'93 een intellectueel dak boven mijn hoofd gevonden heb. Ik dank de wetenschappers die dit instituut bevolken voor hun gastvrijheid. Mijn dank geldt vooral Gísli Sigurðsson die ik met vele vragen bestookte. Ook de adviezen van het hoofd van het instituut Jónas Kristjánsson hebben mij helderheid verschaft bij een aantal duistere passages. Ik heb dankbaar gebruikgemaakt van Sverrir Tómassons filologische kennis en van Stefán Karlssons paleografische bevindingen.

In Nederland heeft Carin van Rijswoud de verschillende versies van de vertaling vele malen doorgevlooid. In de eindfase hebben Ruurd van Wijk en mijn broer Rein Otten het geheel met een frisse blik bekeken.

Zonder de waardevolle suggesties van al deze mensen zou de muziek van deze *Edda*-vertaling met veel dissonanten ontsierd zijn en als deze nog aanwezig mochten zijn, komen ze geheel voor rekening van de vertaler.

Marcel Otten

Bij de tweede druk

Na het verschijnen van de eerste druk is er een ware stortvloed aan recensies verschenen. Alle belangrijke kranten en tijdschriften hebben paginagrote artikelen over de *Edda* gepubliceerd. Daarnaast heb ik mijn tong tot leer gepraat in ik weet niet hoeveel culturele magazines op de radio. De lof van de critici was vrijwel unaniem.

Ook van de kant van het theater heeft men zich niet onbetuigd gelaten. Acteurs van diverse gezelschappen verleenden hun medewerking aan het voordragen van de liederen voor de radio, en het RO Theater heeft in februari 1996 in samenwerking met de VPRO Radio een zeven uur (!) durend nachtelijk bacchanaal georganiseerd waarin de acteurs grote delen van de *Edda* en *De saga van de Völsungen* hebben gespeeld.

Het vertalen van een werk als de *Edda* is een krachttoer geweest. Daarom was ik ook benieuwd naar kritiek van mensen die zich professioneel met het Oudijlandse tekstmateriaal bezighouden. Ik heb veel steun ondervonden van prof.dr. M.C. van den Toorn, die intussen ook de inleiding bij *De saga van de Völsungen* heeft geschreven. Mijn werkzaamheden met hem zullen worden voortgezet. Drs. Paula Vermeyden heeft een kritiek gepubliceerd in het *Tijdschrift voor Skandinavistiek*. Haar kritische kanttekeningen heb ik ter harte genomen en veel van haar suggesties heb ik in deze tweede druk overgenomen. Daarnaast is zij behulpzaam geweest bij het elimineren van fouten in de Index.

Ik heb mijn vertaling nog eens grondig herzien. Er is een voorzichtig begin gemaakt met een hernieuwd *Edda*-commentaar onder leiding van Klaus von See en Beatrice La Farge (zie de Bibliografie), dat hooggestemde verwachtingen wekt. Naar aanleiding daarvan en na een hernieuwde grondige lezing van de brontekst heb ik vele veranderingen aangebracht. Een vertaling is nu eenmaal geen statisch gegeven en ook stilistische verbeteringen zijn noodzakelijk gebleken. Daarnaast heb ik mijn enthousiasme wat betreft het vertalen van de Oudijlandse namen enigszins getemperd. De omvang van de aantekeningen heb ik teruggebracht. Voor deze uitgave heb ik zelf een nieuwe inleiding geschreven.

Ik ben blij dat ik met deze publicatie de door mij zo vurig gewenste hernieuwde belangstelling voor de Oudijtslandse literatuur heb weten op te wekken, zodat de naam *Edda* voor een grotere groep mensen – buiten de kruiswoordpuzzelaars – weer een vertrouwd begrip begint te worden.

Bij de vierde druk

In 1997 verscheen het langverwachte tweede deel van Ursula Dronkes *The Poetic Edda*. Het commentaar van deze gezaghebbende wetenschapper is van onschatbare waarde. Dankzij dit werk hebben de gedichten *Het visioen van de zieneres*, *De reis van Blinker*, *Loki's scheldpartij*, *Baldurs dromen*, *De ballade van Völund* en *Koningsregister* hun definitieve vorm gekregen. Ik ben echter uitermate terughoudend geweest t.a.v. haar 'verbeteringen' van het manuscript. Soms kon ik evenwel de verleiding niet weerstaan. Het wachten blijft op haar aangekondigde 3de en 4de deel.

Bij de zesde druk

Het was altijd een beetje behelpen met de Duitse uitgave van de brontekst die – weliswaar telkens verbeterd – uit 1914 stamde. Een betrouwbare IJslandse uitgave was er niet. Daar is nu eindelijk verandering in gekomen en met zijn uitgave van de *Eddukvæði* heeft Gísli Sigurðsson alle vorige tekst-edities overbodig gemaakt. Met behulp van nieuwe technieken zijn moeilijk te ontcijferen passages uit het manuscript weer leesbaar geworden, waardoor voortdurende speculaties naar het rijk der fabelen zijn verwezen. Ingesloten 'verbeteringen' – ook 'verbeteringen' waarop uitvoerige artikelen zijn gebaseerd – zijn hersteld. Sigurðssons commentaar is een verademing na de vele commentaren die met de fantasie op de loop gingen. Dit heeft geleid tot soms radicale veranderingen in de oorspronkelijke vertaling, waardoor vele passages helderder zijn geworden.

Bij de negende druk

Binnenkort zal mijn vertaling van de *Proza Edda* van Snorri Sturluson worden gepubliceerd. De brontekst is uitvoerig door Anthony Faulkes gedocumenteerd waarbij veelvuldig wordt gerefereerd aan de *Poëtische Edda*. Om de vertalingen van de beide Edda's te harmoniseren heb ik een aantal wijzigingen in de voorliggende vertaling aangebracht, voornamelijk in de Godenliederen. Onlangs is door John Lindow een uitgebreid overzicht over de Noordse mythologie gepubliceerd waarin hij o.a. een verklaring geeft voor een groot aantal namen uit de mythische wereld. Ik heb hier dankbaar gebruik van gemaakt, hetgeen heeft geresulteerd in een aantal wijzigingen in het namenbestand.

Marcel Otten

Het visioen van de zieneres

Völuspá

- [1] 'Stilte! eis ik van jullie, goddelijke schepsels,
van hoog tot laag, nazaten van Heimdal.
W Alvader, jij wil dat ik allen vertel
over de oudste verhalen uit ons verre verleden.
- [2] Ik herinner mij reuzen in oertijd geboren,
zij, die mij vroeger opgevoed hebben.
Negen werelden ken ik, negen dragonders,
de machtige Maatboom onder de aarde.
- [3] Jong was de tijd waarin Dubbel huisde;
er was zand noch zee, geen ijskoude golven,
aarde was er niet, noch een hemel erboven,
enkel een Gapend Gat en gras nergens.
- [4] Tot Burs zonen de bodem optilden,
zij die de machtige Midgaard schiepen;
de zon in het zuiden scheen op zalen van steen,
de aarde werd toen met groen loof bevroerd.
- [5] De zon in het zuiden, de gezal van de maan,
ging met haar rechterhand over de hemelrand:
de zon wist niet waar zij thuishoorde;
de sterren wisten niet wat hun stand was,
de maan wist niet welke macht zij bezat.

- [6] Toen gingen alle goden naar hun rechterstoel,
de hoogheilige heersers beraadslaagden:
nacht en maanfasen gaven zij namen,
zij benoemden morgen en noen,
voor- en namiddag om tijd te tellen.
- [7] De Asen zagen elkaar op de Wielende Vlake;
hoog timmerden zij hun altaren en tempels,
zij plaatsten een smidse, smeedden hun schatten,
zij goten tangen en andere werktuigen.
- [8] In de wei speelden zij schaak, ze waren zonnig,
met louter goud zagen zij zich omringd;
tot drie vrouwen kwamen, dochters van trollen,
drie ongenaakbaren, afkomstig uit Reuzenrijk.
- [9] Toen gingen alle goden naar hun rechterstoel,
de hoogheilige heersers beraadslaagden:
wie moest de leider der dwergen scheppen
uit het bloed van Bruis, uit de dijen die blauw waren?
- [10] Zuchter werd als meest imposante geschapen,
een op-en-top dwerg, Slaper was tweede.
Zij vormden velen, naar het beeld van de mens,
uit aarde, die dwergen, zoals Slaper het zei:
- [11] “Wassende en Slapende Maan, Noord en Zuid,
Oost en West, Meesterdief en Draler,
Bibber en Glitter, Papzak en Schrompel,
Vriend en Vechter, Oeropa en Medewolf.
- [12] Slokje, Toveralf, Windalf en Smachter,
de Makke en Durfal, Bronst, Wijs en Bos,
het Lijk en Nieuwe Raadgever; nu heb ik de dwergen
– Heerser en Wijs Besluit – goed opgesomd.
- [13] De Vijl en Troetel, Vondeling en Naald,
de Kruk en de Sloof, Kraaier en Draaier,
de Rappe, Hoornborer en de Fameuze, Van 't Strand,
Uit 't Leem, In 't Zand, Met 't Eikenschild.
- [14] Nu zal ik uit Dralers leger de dwergen
tot Roemrijk opsommen voor het mensenkroost.

Zij zochten een plek ver van de aarde vol stenen
in de leemvelden bij de Zandvlakten.

- [15] Je had Druppelaar en Twistziek,
Grauw, Heuvelspoor, Windstille Wei, Gloeier,
de Pletter, de Weger, Schaver en Oeropa.
- [16] Alf en de Spies, Met 't Eikenschild,
Spieder, Vriezer, de Lap en Bedrieger;
moge bekend blijven zolang de mensheid bestaat
de lange rij voorouders tot Roemrijk.”
- [17] Toen maakten er drie zich los van de groep,
machtig en zacht kwamen de Asen bij een huis.
Op het strand vonden ze krachteloos en slap
Ask en Embla: onbepaald was hun lot.
- [18] Ze hadden geen adem, ze hadden geen geest,
haren noch stem, geen fraaie gelaatstrekken.
Odin gaf ze adem, Hoenir een geest,
Lodur gaf ze haren en hun gelaatstrekken.
- [19] Ik weet waar een es staat, die Yggdrasil heet,
een geweldige boom, met wit leem begoten;
van hem komt de dauw die drupt in de dalen,
altijdgroen staat hij boven de bron Lot.
- [20] Drie meisjes die veel wijsheid bezitten,
komen uit het water onder die stam.
Verleden heet de een, Heden de ander,
Toekomst de derde: zij kerfden in plankjes.
Zij ontwierpen wetten, bepaalden de levens
der mensenkinderen, legden hun lot vast.
- [21] Ik herinner mij de eerste moord op aarde,
toen de goden Goudroes op speren spiesden
en haar verbrandden in de hal van de Hoge.
Driemaal verbrandden zij de driemaal herborene,
opnieuw en opnieuw, toch leeft zij nog.

- [22] De Glanzende noemde men haar en toen zij kwam bij het huis,
de zieneres van goed geluk, bewerkte ze magische staven.
Zij toverde wat zij maar kon, riep geesten op;
steeds was zij een genot voor geniepig volk.
- [23] Toen gingen alle goden naar hun rechterstoel,
de hoogheilige heersers beraadslaagden:
zouden de Asen zich schikken in de schade
of zouden alle goden verhaal mogen halen?
- [24] Odin wierp zijn spies in het vijandelijk leger;
de eerste oorlog ontbrandde op aarde.
Verpletterd werd het bolwerk van de burcht van de Asen,
onder krijgsgejank trappelden Wanen over de vlakke.
- [25] Toen gingen alle goden naar hun rechterstoel,
de hoogheilige heersers beraadslaagden:
wie had de lucht geheel en al vergiftigd,
wie had Ods lief aan de reuzen verkwanseld?
- [26] Als enige sloeg Thor toe, ziedend van woede,
zelden blijft hij zitten als hij zoiets ervaart:
zo wankelden woorden, bindende beloftes,
alle verdragen die uitgewisseld waren.
- [27] Ik weet waar Heimdals oor ligt verborgen,
onder de heilige boom gewend aan onbewolkt blauw.
Ik zie een rivier met een lemige waterval
wegvloeien uit Walvaders pand...'

‘Kunnen jullie het nog volgen, of niet?’

- [28] ‘Alleen zat ik buiten toen de Oude kwam,
de Verschrikkelijke Ase zocht in mijn ogen:
“Wat wil je van mij, waarom hoor je mij uit?”
Ik weet heel goed, Odin, waar jij je oog opborg;
dat was in Mijmeraars roemrijke bron.
Elke morgen drinkt Mijmeraar zijn mede
uit Walvaders pand...’

‘Kunnen jullie het nog volgen, of niet?’

- [29] 'De Legeraanvoerder schonk mij ringen en halssnoeren,
vee, wijsheid en voorspellende stokken:
ver kan ik zien, ver zie ik in iedere wereld.
- [30] Ik zag walkuren, zij kwamen van ver,
klaar voor hun rit naar het volk van de goden:
Toekomst hield haar schild hoog, Spits volgde,
daarna Slag, Strijd, Tover en Speerspits.
Nu zijn de meisjes van de Krijger genoemd,
de walkuren staan klaar voor hun rit naar de aarde.
- [31] Ik zag Baldr, de bloedende god,
Odins kind, ik zag zijn toebedeeld lot:
een loot, volgroeid, stond hoog in het veld,
rank en slank zag die mistel eruit.
- [32] Toen werd die scheut, die zo lief leek,
een vervaarlijk wapen: Höd leerde schieten.
Al gauw werd Baldrs broertje geboren,
één nacht oud doodde hij Odins zoon.
- [33] Hij waste zijn handen niet, kamde niet zijn haar,
eer hij Baldrs vijand de brandstapel op droeg,
terwijl Frig in haar Veenpaleis weende
vanwege dit verlies voor Walhalla...'

'Kunnen jullie het nog volgen, of niet?'

- [34] 'Ik zag een gevangene onder 'n boom in het keteldal,
een verradersgestalte, herkenbaar als Loki;
Sigyn zit ernaast, volstrekt niet blij
bij haar man...'

'Kunnen jullie het nog volgen, of niet?'

- [35] 'Een rivier valt vanuit het oosten door giftige dalen
vol dolken en zwaarden, de Kwellings heet zij.
- [36] In het noorden staat op de Donkere Velden
een zaal van goud van het geslacht Sintel;
weer een andere staat in Nooit Koud:
de bierzaal van een reus die Bruis wordt genoemd.

- [37] Ik zag een zaal staan ver weg van de zon
op Lijkenstrand, met een deur op het noorden;
door het dakgat vallen giftige droppels,
de wanden een vlechtwerk van vellen van slangen.
- [38] Ik zag hen waden door dikke stromen,
de plegers van meineden, moorddadige wolven;
en degene die de geheimen van gelieven influistert.
Bleektand zuigt ontzielde lichamen leeg,
die wolf rijt mensen aan flarden...'

‘Kunnen jullie het nog volgen, of niet?’

- [39] ‘In het oosten in IJzerwoud zat een oud wijf,
de kinderen van Fenrir voedde zij daar op;
één uit dat gebroed wordt ooit zeker
degeen die de zon opvorkt in trollengestalte.
- [40] Hij sterkt zich met het sap van stervenden,
hij kleurt het huis van de heersers in bloed;
het zonlicht wordt zwart in zomers erna,
heel het weer zal verraderlijk zijn...’

‘Kunnen jullie het nog volgen, of niet?’

- [41] ‘Spelend op zijn harp zat op een heuvel
de vrolijke Zwaardknecht, de trolwijvenwachter;
boven hem kraaide een haan in de Gandertakken,
de felrode haan die Spieder genoemd wordt.
- [42] Bij de Asen kraait haan Goudenkam,
hij wekt de helden bij Heervader;
nog een ander kraait onder de aarde,
de roetrode haan in de zalen van de hel.
- [43] Wrak blaft woest voor Rotshol,
de boeien scheuren, Gretig rent weg.
Wijds is mijn wijsheid, ver zie ik vooruit:
het verzwelgende lot van roemrijke goden.
- [44] Broers bevechten elkaar, slachten elkaar af,
verwanten zullen hun bloedbanden breken;
hard is de wereld, hoererij regeert,

een tijd van bijlen, zwaarden, splijtende schilden,
van winden en wolven eer de aarde kantelt:
geen enkel mens zal de ander nog sparen.

- [45] Mijmeraars kinderen springen, de ramp ontbrandt
met de gil van de Galmende Hoorn;
Heimdal blaast hard, zijn hoorn rijst omhoog,
Odin murmelt met Mijmeraars hoofd.
- [46] De oude boom kreunt, de reus rukt zich los;
Yggdrasil beeft, die hoog oprijzende es.
- [47] Nu blaft Wrak woest voor Rotshol,
de boeien scheuren, Gretig rent weg.
Wijds is mijn wijsheid, ver zie ik vooruit:
het verzwelgende lot van roemrijke goden.
- [48] De Kromme vaart uit het oosten, beschermd door zijn schild;
de Machtige Staf kronkelt, kolkend van woede,
het serpent geselt de golven, de adelaar schreeuwt,
de vaalbek rijt lijken kapot, Nagelgang raakt vlot.
- [49] Vanuit het oosten zeilt de kiel van Vuurgesel,
over zee komt zijn volk, Loki is stuurman;
Gretig wordt gevolgd door de horden van het monster,
de broer van Stormflits vaart met hen mee.
- [50] Hoe staat het bij de Asen, hoe staat het bij de alven?
Heel Reuzenrijk kabaalt, de Asen vergaderen,
de dwergen steunen voor hun deuren van steen,
zij, die de rotswanden zo goed kennen...'

‘Kunnen jullie het nog volgen, of niet?’

- [51] ‘Vanuit het zuiden komt Zwart met het kwaad van de takken,
als een zon straalt zijn zwaard van krijgshaftige goden;
klippen kraken elkaar, de onmenselijke striukelen,
helden betreden helweg, de hemel klieft in twee.
- [52] Dan wacht de Hoedster een volgend onheil,
als Odin de wolf gaat bevechten;
– de Doder van Grommer meet zich met Zwart –
de geliefde van Frig komt dan ten val.

- [53] Daarop komt Vidar, Zegevaders grote zoon;
met het dier van het slagveld vecht hij.
Met twee handen stoot hij de zoon van de Schreeuwer
het zwaard in het hart: zo wreekt hij zijn vader.
- [54] Dan komt de geweldige zoon van het Grasland:
Odins zoon gaat het serpent bevechten.
De Beschermers der Midgaard wordt met gif overgoten,
alle mensen ruimen hun geboortegrond nu;
negen stappen loopt de zoon van het Veld nog,
wankelt weg van de gifslang: hem treft geen blaam.
- [55] Zwart wordt de zon, het land zijgt in zee,
uit de hemel storten heldere sterren;
rook raast op uit de voedende kroon,
likkend laaien vlammen naar de hemel omhoog.
- [56] Nu blaft Wrak woest voor Rotshol,
de boeien scheuren, Gretig rent weg.
Wijds is mijn wijsheid, ver zie ik vooruit:
het verzwelgende lot van roemrijke goden.
- [57] Ik zie de aarde voor de tweede maal
groenverfrist oprijzen uit zee.
Watervallen klateren, erboven de adelaar,
langs de bergwanden jaagt hij op vis.
- [58] De Asen zien elkaar weer op de Wielende Vlake,
oordelen over de machtige strik die de aarde omspannt;
zij bezinnen zich over de geweldige dingen,
over de oeroude geheimen van Grote God.
- [59] Dan worden de wonderlijke speelstukken
van goud in het gras weer gevonden,
die de Asen ooit in oertijd bezaten.
- [60] Op ongezaaide akkers zal koren groeien,
het kwaad keert ten goede, Baldr keert weer;
hij en Höd wonen bij de Roeper in de Zegeruinen,
waardige, krijgshaftige goden...'

‘Kunnen jullie het nog volgen, of niet?’

- [61] 'Hœnir kan zelf zijn lotshout kiezen;
dan wonen de zonen van de twee broers
in de wijde wereld van de wind...'

'Kunnen jullie het nog volgen, of niet?'

- [62] 'Ik zie een zaal, schoner dan de zon,
met gouden dakpannen boven op Vuurvrij;
daar zal een betrouwbaar gezelschap wonen,
eeuwig genieten zij van hun levensvreugde.
- [63] Daar komt de duistere draak aangevlogen,
het fonkelend serpent diep uit de Donkere Bergen;
Bleektand draagt, zwevend over het veld,
tussen zijn vlerken de lijken...
Nu zink ik weg.'

Deze publicatie werd mogelijk gemaakt dankzij
financiële steun van de Stichting Fonds voor de Letteren,
het Prins Bernhard Fonds en Icelandair.

Eerste druk 1994
Zesde, geheel herziene druk 2004
Achtste druk 2008
Negende, herziene druk 2010

ISBN 978 90 263 2141 2
© 1994, 1998, 2000, 2004 Marcel Otten
Omslagontwerp Marry van Baar
Omslagillustratie Ellen Mandemaker

Verspreiding voor België:
Veen Bosch & Keuning uitgevers n.v., Wommelgem